

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ЦІННІСНІЙ СТРУКТУРІ ПРАВА

К. ГОРОБЕЦЬ
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальнотеоретичної
юриспруденції
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

Вступ

Для сучасної юриспруденції питання толерантності в останні роки набуло особливого значення. Багато в чому ця ситуація є парадоксальною. З одного боку, очевидно, що толерантність є важливою складовою сучасного інтернаціоналізованого суспільства, просякненого ідеями плюралізму. Посилення міграційних процесів, значна інтенсифікація публічної діяльності ЛГБТ-спільнот, раніше — феміністські рухи, зумовили необхідність переосмислення тих основ функціонування багатьох спільнот, які історично були сформовані як культурно однорідні та згруповані довкола одних ознак соціальної ідентичності. Збереження суспільства за таких нових умов вимагає визнання різних типів соціальних ідентичностей. Однак, з другого боку, з точки зору права, соціальна ідентичність, так само як і толерантність, мають мало спільного з юридичною логікою, орієнтованою на ідеї формальної рівності. В ідеалі, для права не має значення, яку соціальну ідентичність поділяє та чи інша особа чи група осіб — правові норми поширюються і діють незалежно від цього. Проте на практиці толерантність (або її відсутність) стає важливим тригером того чи іншого типу юридичної логіки чи аргументації, оскільки самі судді та інші юристи поділяють певну соціальну ідентичність, не маючи змоги вийти за межі власної особистості. Відтак, коли йдеться про толерантність і право, ми опиняємося перед складним вибором: лишити толерантність моральному дискурсу, долучаючи її до юридичного світу на основі субсидіарності як елемента природного права; або ж надати толерантності нормативної сили, включити її до права на основі нової логіки правового розвитку, зорієнтованої на примирення і компроміс.

Це питання, безумовно, має ціннісний характер. Постійне оновлення ціннісного тла функціонування права має своїм наслідком рухомість правової нормативності, тому чим швидше змінюються ціннісні орієнтири, тим більш рухомим і плинним стає право [1, 16]. Однак нормативне ядро, сама юридична логіка, виражена в фундаментальних правових аксіомах і принципах, від цього майже ніколи не змінювалася. Відбувалося оновлення зовнішньої оболонки правової нормативності, передусім завдяки правоінтерпретації та правотворчості. Чи несе в собі толерантність ризики (а може, шанси?) не зовнішнього, а внутріш-

© К. Горобець, 2016

нього оновлення права, переосмислення самої суті його цілей та функціональної характеристики?

Толерантність і правові цінності: структура проблеми

Аксіологічний дискурс про право є невіддільним від сучасної правової та політичної філософії. Та права структура, яка сформувалася під впливом потужної гуманістичної традиції на європейському континенті за останні кількадесяти років, немислима без апеляції до певного набору цінностей, які зумовлюють самостійність права у складній соціальній системі. Питання про те, чи несе в собі право унікальний набір цінностей, які не можуть набувати змістовного вираження за межами правової системи, є, по суті, тотожним питанням про існування самого права [2, 111]. Відтак, незважаючи на все різноманіття існуючих правових систем та культур, їх несхожість, часто навіть принципову непорівнюваність, право ніколи не може бути ціннісно нейтральним. Однак при цьому помітними стають тенденції до розмивання змісту цих цінностей під впливом «зіткнення» цивілізацій і все більш активної втрати державою монополії на право.

Серед значної кількості ідей, що становлять зміст аксіологічного дискурсу про право, важливе місце посідає розмежування двох типів цінностей, що представлені в правовій реальності. Перший тип цінностей — це фундаментальні блага, досягнення яких так чи інакше входить у життєві плани кожної людини, а також ті особисті й соціальні цінності, які захищаються правом, тобто яким надано юридичного значення. Наприклад, відомий американський політичний та правовий філософ Дж. Фінніс вважає, що загальне благо в суспільстві є інтеграцією семи основних благ, у досягненні яких зацікавлений будь-який член суспільства незалежно від власних індивідуальних цілей: життя, знання, гра, естетичний досвід, соціальність (дружба, соціальна активність загалом), практична раціональність та релігія. На його думку, це ті блага, які можуть і мають реалізовуватися людиною в суспільстві, і разом вони становлять те, що іменується загальним благом. Важливим фактором досягнення цих основних благ є збереження і розвиток певних соціальних інститутів, які формують сприятливе моральне середовище, в яких практична раціональність, спрямована на основні блага, може бути реалізована найефективніше [3]. Таким чином, перший тип цінностей, представлених у праві, — це цінності-цілі. Правова система виступає інституційним механізмом, який гарантує ці блага та забезпечує людей ефективними правовими інструментами їх досягнення.

Другий тип цінностей безпосередньо пов'язаний із функціонуванням правової системи. Ці цінності є цінностями-засобами, які формуються і використовуються як інструменти досягнення цінностей-цілей. Їх часто називають правовими цінностями та до їх числа включають: правові норми, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, законність, конституцію, правопорядок тощо. Характерна риса правових цінностей полягає у тому, що вони зумовлюють смисловий простір правової реальності, конструюють мовне середовище права, виступають засобами правового мислення та елементами правової ідеології.

Одна з цінностей, яка традиційно асоціюється з європейським стилем правового мислення, — це толерантність. На дисертаційному і монографічному рів-

ні у вітчизняній юриспруденції вже здійснювалися спроби обґрунтувати ідею, відповідно до якої толерантність є не просто цінністю, якій надано правового значення (тобто цінністю-ціллю), а цінністю, яка є правовою за своїм змістом (тобто цінністю-засобом) [4; 5]. Незважаючи на те, що ця теза є доволі суперечливою, варто усе ж зазначити, що активне шанобливе ставлення до несхожого, чужого, інакшого є, безперечно, продовженням ідеї рівності (адже для того, щоб поважати іншого, треба сприймати його як рівного собі). У цьому сенсі ідея толерантності дійсно має яскраво виражене правове забарвлення, адже що, як не право, може і має забезпечувати рівність?

Однак питання щодо ціннісного статусу толерантності в праві є набагато складнішим. Безумовно, толерантність тісно переплетена з тими ідеями та благами, які традиційно асоціюються із правом: свобода, рівність, справедливість, гуманність тощо. Однак чи означає це, що толерантність сама собою є елементом тієї системи цінностей, яка конструюється чи може бути сконструйована правом? Якщо розглянути питання ціннісного виміру толерантності в праві більш ґрунтовно, то постає щонайменше декілька складних проблем. Перша з них пов'язана з питанням, наскільки взагалі толерантність може набувати юридичного значення. Тобто, якщо толерантність осмислювати в розрізі юридичного дискурсу, то вона повинна мати певну якість, що давала б змогу оцінювати її з точки зору права. Тому слід визначитися з тим, які властивості толерантності зумовлюють можливість її юридизації. Друга проблема полягає у тому, що якщо припустити (або довести) наявність такого правового характеру у толерантності, то наскільки толерантність може гарантуватися і забезпечуватися правом?

Перша проблема має субстанційний характер, адже вона ставить питання про те, чи перебувають право й толерантність в одному концептуальному просторі, чи є вони хоча б частково гомогенними. Друга проблема тяжіє до формальних питань права, бо вимагає пояснень, наскільки толерантність може вимагатися чи моделюватися правовими нормами. Слід детальніше зупинитися на обох проблемах.

***Solvuntur risu tabulae*¹: толерантність і самоіронія**

Розгляд субстантивного зв'язку права та толерантності означає виявлення точок їх перетину з позицій ціннісних орієнтирів, які їм притаманні. Як вже наголошувалося, ідея толерантності перетинається з ідеєю формальної рівності, створює її соціокультурне та моральне тло, адже ефективна реалізація принципу формальної рівності уможливується тоді, коли особисті характеристики Іншого ігноруються. Однак при цьому толерантність іде далі за формальну рівність, адже, за відомим висловом А. де Токвіля, привабливість рівності в тому, що вона надає низку благ, не вимагаючи від людини жодних зусиль. Натомість толерантність завжди передбачає протиставлення себе та Іншого в пошуках відповіді на те, чи визнавати взагалі інакшість та право Іншого бути Іншим. У цьому сенсі толерантність, принаймні на інтелектуальному рівні, є активною дією. Визнання права Іншого на те, що він може бути Іншим, не є пасивним

¹ «Обвинувачення будуть зняті сміхом» – лат.

примиренням чи ігноруванням цієї інакшості. Толерантність не є індиферентністю¹. Однак завдяки чому можливе таке визнання?

Потужною зброєю толерантності проти нетерпимості є іронія та самоіронія. Про це говорив У. Еко вустами Вільгельма Баскервільського: «Комедія <...> викликає сміх, показуючи звичайних людей, їх вади та недоліки. Аристотель розглядає схильність до сміху як добру, чисту силу. Сміх у нього має й пізнавальну цінність. Сміх освічує людей: іноді завдяки кмітливим загадкам і неочікуваним метафорам, іноді — показуючи речі навіть неправильно, не такими, якими вони є, а вводячи нас в оману і тим самим змушуючи уважніше роздивитися предмет». Йому протистоїть Хорхе: «...сміх властивий людині, це означає лиш одне: що всім нам, на жаль, властива гріховність. <...> Сміх тимчасово звільняє мужика від страху. Однак закон може бути встановлений лише за допомогою страху, повне ймення якому — страх Божий!»².

Страх перед сміхом, а ще більшою мірою страх бути осміяним, — це саме та емоція, що протистоїть толерантності. Сміх руйнує мури серйозності та раціональності, і в цьому сенсі він змінює уявлення про те, яка поведінка є припустимою. Американський філософ К. Аппія показує, як за допомогою сміху здійснювалися моральні революції: дуелі в Європі зникли насамперед тому, що їх стали практикувати представники усіх прошарків суспільства. Втративши ореол елітарності, дуелі з інструменту захисту честі перетворилися на об'єкт висміювання [8].

Важливість сміху в осягненні толерантності може бути яскраво продемонстрована на прикладі трагедії у «Charlie Hebdo» [9]. Заборона сміху, поширена не лише на свою, а й на чужу культуру, несумісна з ідеями толерантності. Якщо пророк Мухаммед не може бути зображеним, не кажучи вже про те, щоби бути осміяним, то в уявленні фундаментального ісламізму має рацію домініканський монах Хорхе, попереджуючи про небезпеку сміху. Коли ж Ж. Еффель малює карикатури на Бога у «Створенні світу», то він презентує позицію Вільгельма Баскервільського, викриваючи евристичну функцію сміху, і цю позицію займає офіційна католицька церква, серед усіх карикатур засудивши лише одну, яка зображувала Диявола, який створював міль у той час, як Бог створював норку³.

Вільгельм Баскервільський презентує культуру сміху й толерантності. Хорхе — культуру нетерпимості та страху. Толерантність часто розглядається як надбання Західного світу, важливою складовою його етичної програми. Як видається, це сталося саме завдяки поширенню іронії та самоіронії в період гуманізму. Викриття власних вад, розуміння недосконалості світу, крихкості його раціональних підстав не лише підірвало позиції релігії в Європі, а й відкрило дорогу до толерантності спочатку у вигляді віротерпимості [10], пізніше й

¹ Із точки зору політичної філософії осмислення проблем залучення Іншого до дискурсу є центральною темою для «Долучення Іншого. Нариси з політичної філософії» Ю. Габермаса [6]. Дійсно, комунікативна етика є потужним інструментом інституціоналізації цінності толерантності в плюралістичному суспільстві. Однак правовий вимір цієї проблеми продовжує викликати цілу низку питань.

² Я взяв на себе сміливість перекласти ці уривки з «Імені Троянди» видатного італійського майстра не напряму, а з чудового в усіх відношеннях російського перекладу О. Костюкович [7, 619, 623].

³ Ватикан прокоментував це таким чином, що Диявол не наділений здатністю до створення, адже він втілює у собі лише прагнення до руйнації та хаосу.

в інших формах. Толерантність спирається на самоіронію, адже саме вона руйнує страх перед Іншим і Чужим. Нетерпимість щодо меншості, нетолерантність щодо Іншого є породженнями саме страху. Подолати його можна лише сміхом.

Як із цим корелює право? Здавалося б, сміх, іронія та страх – аж ніяк не юридичні поняття. Вони не можуть бути виражені в суб'єктивних правах чи юридичних обов'язках (право не може приписати почуття гумору чи зобов'язати поважати когось). Навряд правові норми можуть змоделювати почуття страху у своїх адресатів. Тим паче право не може приписати сміятися над тими чи іншими речами. Однак культура самоіронії зумовлює соціальний контекст, який уможливорює появу формальних правових інститутів, спрямованих на недискримінацію, захист прав меншин та свободу думки й свободу волі тощо, ефективність цих формальних правових інститутів, рівною мірою як і правозастосовний аспект їх функціонування.

Зв'язок між правом і толерантністю виявляється у цьому сенсі глибоко субстантивним, бо вони апелюють до спільних культурних кодів. Право, орієнтоване на права людини, так само як і толерантність, є можливими лише в культурі, яка несе в собі ідеї толерантності. І навпаки: толерантність можлива лише в тих спільнотах, де повага до прав людини є соціальною максимомою, яку неможливо ставити під сумнів. В основі такої культури, де право і толерантність взаємно зумовлюють один одного, має лежати повага та іронія. Щойно суспільство втрачає можливість сміятися над собою, встановлює табу на самоіронію, воно втрачає повагу до Іншого.

Прикладом зв'язку іронії та толерантності, коли заборона першої веде до втрати другої, є так звана образа почуттів віруючих, яка в Росії тягне за собою, у тому числі, кримінальну відповідальність, або ж заборона ревізії наслідків Другої світової війни. У першому випадку обмеженою виявляється релігійна свобода, зокрема зявдяки унеможливленню релігійної іронії, тобто саме того, що свого часу зробило можливою Реформацію¹. У другому випадку відбувається обмеження інтелектуального простору шляхом консервації минулого, коли будь-який сумнів щодо його актуальної інтерпретації сприймається як висміювання та посягання на те, що виведено за межі можливостей іронії. Зі свого боку це створює ситуацію нетолерантності: релігійної та наукової.

Толерантність у змісті права

Отже, субстантивний зв'язок права і толерантності проявляється у культурі поваги та (само)іронії. Завдяки чому можливий і чи можливий взагалі їх формальний зв'язок? У яких правових засобах і за допомогою яких механізмів толерантність може бути включена до простору юридичної логіки може стати невід'ємною частиною юридичного дискурсу?

Автор однієї з найбільш популярних позитивістських концепцій права сучасності – Дж. Раз вважає, що взаємодія права та інших соціальних систем може бути пояснена феноменом витіснення² (у контексті його теорії авторитетності

¹ Тут я знову апелюю до «Імені Троянди» У. Еко, а саме до сновидіння Адсона, в якому він побачив втілення іронічного та висмійливого варіанта Євангеліє.

² Не маючи на меті відтворювати тут основні постулати теорії Дж. Раза, зазначу лише, що я схильюся до такої інтерпретації його концепції, що витіснення («*replacement*») може

права [11; 12]). У кожному суспільстві існують рушійні фактори, які зумовлюють поведінку людей, однак вони є неоднорідними за своїм походженням і статусом. Він називає їх підставами для дії першого і другого порядку. Підставами першого порядку, в розумінні Дж. Раза, слугують ті фактори поведінки людей, які існують до і понад будь-якою конкретною соціальною регулятивною системою, наприклад, життя, здоров'я, розумність, благополуччя тощо. Правові норми є підставами другого порядку, і вони «витісняють» у практичній діяльності підстави першого порядку. Таким чином, право починає пов'язуватися філософом із системою, що претендує на відкриту, всеохоплюючу, легітимну владу в суспільстві саме завдяки такому витісненню: право, діючи як відображення і заміщення відповідних підстав першого порядку, створює різницю в практичному мисленні та діяльності індивідів, в ідеалі виключаючи їх звернення до підстав першого порядку (тобто розвинена правова система є само-легітимною, такою, що не вимагає постійного звернення до позаправових підстав) [13]. Таким чином, базуючись на певних моральних підставах та уявленнях про базові цінності, необхідні кожній людині, право створює своєрідну надбудову в практичному обґрунтуванні (*reasoning*) діяльності людини. Однак для того, щоб пояснити сам факт існування права, немає необхідності для звернення до підстав другого порядку, оскільки вони витіснені за межі юридичного світу, залишаючись, утім, важливою складовою соціальної системи загалом.

Ця думка є вкрай важливою при розгляді питання щодо того, чи є толерантність змістом права (і чи може бути). Якщо субстантивно ціннісний зв'язок між правом і толерантністю виражений у тому, що іронія як фактор толерантності є важливою передумовою поважливого ставлення до прав людини і до соціального плюралізму, гарантованого, серед іншого, правовими принципами, то з формальної точки зору питання про моральну та загалом соціальну цінність толерантності для права вимагає іншого ракурсу розгляду проблеми, в дусі теорії, яку пропонує Дж. Раз.

Юридичне закріплення ціннісного статусу того чи іншого соціального блага пов'язане з тим, яким чином можливо надати гарантії його захисту за допомогою правових засобів. Теорія філіації цінностей (тобто їх привнесення у право) пов'язана з межами та можливостями правового впливу. Якщо дотримуватися логіки, яку пропонує Дж. Раз, то ми маємо поставити питання про те, наскільки судження, що лежать в основі толерантності, можуть бути витіснені судженнями, які властиві юридичній аргументації та правовому мисленню. Якщо це можливо, то толерантність може розглядатись як правова категорія і правова цінність.

Механізм витіснення, який пропонує Дж. Раз, базується на тому, що між первинними і вторинними підставами для дії втрачається причинно-наслідковий та ціннісний зв'язок. Якщо цей зв'язок продовжує зберігатися, легітимність права перебуває під сумнівом, адже його виявляється недостатньо для того, щоб спрямовувати дії людини. Прикладом такого витіснення може бути система до-

розглядатися у м'якій та твердій формі. Коли йдеться про м'яке витіснення, це означає, що право прагне стати домінуючою нормативною системою у певній сфері соціального регулювання, тобто саме на нього мають орієнтуватися суб'єкти при досягненні своїх цілей. Тверде витіснення має місце тоді, коли право є не просто основною, але все ще «однією з» причин наших дій, а *єдиною* причиною наших дій.

говірною права. Його принципи, наприклад, принцип *pacta sunt servanda*, давно втратили свій зв'язок із моральними ідеями необхідності виконувати обіцянки. У практиці вирішення спорів, що виникають із договорів, сторони не апелюють до моральних категорій, адже встановлених юридичних засобів цілком достатньо для аргументації позицій. В інтерпретації Дж. Раза, якщо позитивне право й встановлює відсилки до таких моральних ідей чи до оціночних понять, зміст яких не може бути виведений зі змісту самого права (наприклад, справедлива ціна), то в правозастосуванні такі відсилки мають сприйматись як прогалини в праві й заповнюються відповідним чином, насамперед завдяки аналогії закону. Отже, механізм витіснення полягає в тому, що підстави для дій другого порядку (правові норми) є легітимними тоді, коли їх реалізація спирається на систему раціональних юридичних засобів, а не моральних чи інших позаправових аргументів.

Як уявляється, таке витіснення навряд чи може спрацювати у випадку з толерантністю. Право на сьогодні не виробило тих суто юридичних механізмів, які могли б забезпечити толерантність завдяки внутрішньо раціональній логіці. Мабуть, саме через це на сьогодні дискурс толерантності в праві має забарвлення радше політичне і моральне, аніж правове, і будь-яка згадка толерантності в правовому контексті так чи інакше апелює до цих двох сфер функціонування суспільства. Показово, що політкоректність, яка часто пов'язується з ідеями толерантності, є складовою саме політичного дискурсу, і жодним чином не пов'язана із будь-яким з елементів правової раціональності. Саме через це більшість питань, пов'язаних із проблематикою толерантності, набуваючи юридичного характеру, розглядаються з точки зору політичних та моральних підстав, адже право не має відповідних інструментів, які б могли моделювати юридичну аргументацію залежно від використання чи невикористання ідей толерантності. Інакше кажучи, юридична логіка є толерантно індиферентною та нечутливою, а тому дискурс толерантності в праві має неправовий зміст¹.

Таким чином, субстантивний зв'язок права і толерантності не набуває свого продовження у вигляді формального зв'язку. Зі свого боку це дає змогу поставити під сумнів те, що толерантність є правовою цінністю, тобто складовою правової раціональності. Неможливість її витіснення завдяки правовим засобам зумовлює неможливість правового моделювання толерантної поведінки.

Замість висновків

Нещодавно смерть одного з найвідоміших суддів Верховного Суду США А. Скалія викликала хвилю *in memoriam*. Поділяючи ідеологію консерватизму, А. Скалія був відомим, серед іншого, тим, що в своїх рішеннях та окремих думках часто апелював до того, що риторика толерантності не може бути підставою для зміни в законодавстві чи створення прецеденту. Його позиція щодо толерантності може бути яскраво продемонстрована цитатою з його виступу під час дебатів щодо рішення у справі «Лоуренс проти Техасу»: «У моїй окремій думці

¹ До прикладу, ухвалення Верховним Судом США рішення у справі «про одностатеві шлюби» викликало не так юридичні, як моральні та політичні дебати між консервативними та прогресивними верствами американського (і не тільки) суспільства. Застосована в рішенні аргументація апелює до принципу формальної рівності, що є типовим засобом юридичної логіки.

щодо справи Лоуренса, яка є справою про гомосексуальну содомію, я помітив, що Суд цитує лише європейське право; і я сказав: чому, адже кожна європейська країна каже, що не можна забороняти гомосексуалізм? Але ж це правило [щодо заборони дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації] було встановлене не за допомогою демократичного голосування, а за рішенням Європейського суду з прав людини <...>. Тому це рішення було прийнято недемократичним шляхом. Проте це правда, що в Європі незаконно забороняти гомосексуалізм. Але ж Верховний Суд геть не цитує решту світу. Дуже легко побачити, що решта світу думає про гомосексуальну содомію. І я показав у своїй окремій думці, що світ в цьому питанні поділений порівну» [14].

Цей вислів показує, наскільки політично та морально мотивованими можуть ставати юристи, коли йдеться про питання толерантності. Ні про яке витіснення за Дж. Разом тут не може йтися, хоча саме цього витіснення, витіснення логіки толерантності логікою принципу формальної рівності, й прагне Європейський суд з прав людини, до якого так зневажливо завжди ставився А. Скалія.

Зрештою, питання про зміст правил — це часто питання політичне, і на-вряд варто перекладати його на плечі суддів. Ціннісний статус толерантності в праві демонструє, що відсутність морального та політичного консенсусу щодо толерантності є ключовим фактором, який стримує юридизацію толерантності як принципу та її становлення як частини юридичної логіки. Тож юристам, як і решті суспільства, лишається тільки одне: не забувати про самоіронію...

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Оборотов Ю. Н.* Традиции и новации в правовом развитии / Ю. Н. Оборотов. — Одесса : Юридическая литература, 2001. — 160 с.
2. *Горобець К. В.* Аксиосфера права: философский и юридический дискурс / К. В. Горобець. — Одесса : Феникс, 2013. — 218 с.
3. *Финнис Дж.* Естественное право и естественные права / Дж. Финнис. — М. : ИРИСЭН ; Мысль, 2012. — 554 с.
4. *Тарасішина О. М.* Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис. ... канд. наук / О. М. Тарасішина. — О., 2008. — 19 с.
5. *Галицький І.* Толерантність у правовому житті сучасної України / І. Галицький. — О. : Фенікс, 2012. — 144 с.
6. *Хабермас Ю.* Вовлечение Иного. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2001. — 417 с.
7. *Эко У.* Имя розы / У. Эко ; пер. с итал., глоссарий и послесловие Е. Костюкович. — М. : АСТ ; CORPUS, 2014.
8. *Appiah K. A.* The Honor Code: How Moral Revolutions Happen / K. A. Appiah. — New York : W. W. Norton, 2010. — 288 p.
9. *Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo* : зб. есе / упоряд. Д. Вовк, О. Уварова. — Х., 2015. — 100 с.
10. *Довгополова О. А.* Другое, Чужое, Отторгаемое как элементы социального пространства / О. А. Довгополова. — Одесса : СПД Фридман, 2007. — 300 с.
11. *Raz J.* The Authority of Law: Essays on Law and Morality / J. Raz. — 2nd ed. — New York : Oxford University Press, 2009. — 360 p.
12. *Raz J.* The Morality of Freedom / J. Raz. — Oxford : Oxford University Press, 1988. — 434 p.
13. *Касаткин С. Н.* Философия права Джозефа Раза: моральная (само)легитимация института права и методологический проект универсальной теории права /

- С. Н. Касаткин // Российский ежегодник теории права / под ред. А. В. Полякова, М. В. Антонова. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2009. – Вып. 2. – С. 152–157.
14. *Milanovich M.* Why Justice Scalia Ought to Like the European Court of Human Rights, or at Least Not Detest It So Much / M. Milanovich [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://opiniojuris.org/2007/05/07/why-justice-scalia-ought-to-like-the-european-court-of-human-rights-or-at-least-not-detest-it-so-much/>.

REFERENCES

1. Oborotov Y. N. Traditsii i novatsii v pravovom razvitii [Traditions and innovations in legal development], Odessa, 2001.
2. Gorobets K. V. Aksiosfera prava: filosofskiy i yuridicheskiy diskurs [Axiosphere of law: philosophical and legal discourse], Odesa, 2013.
3. Finnis J. Iestestvennoie pravo i estestvennye prava [Natural law and natural rights], Moscow, 2012.
4. Tarasishina O. M. Spravedlyvist i tolerantnist u suchasnomu pravi [Justice and tolerance in modern law], Odesa, 2008.
5. Galitskiy I. Tolerantnist u pravovomu zhytti suchasnoyi Ukrainy [Tolerance in legal life of modern Ukraine], Odesa, 2012.
6. Habermas J. Vovlecheniye Inogo. Ocherki politicheskoy teorii [The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory], Saint-Petersburg, 2001.
7. Eco U. Imia Rozy [The Name of the Rose], Moscow, 2014.
8. Appiah K. A. The Honor Code: How Moral Revolutions Happen. New York: W. W. Norton, 2010. 288 p.
9. Svoboda religii i svoboda slova pislia Charlie Hebdo [Freedom of religion and freedom of speech after *Charlie Hebdo*], Kharkiv, 2015.
10. Dovgoplova O. A. Drugoe, Chuzhoe, Ottorgaemoe kak elementy sotsialnogo prostranstva [The Other, the Alien, the Rejected as the elements of social space], Odessa, 2007.
11. Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. New York: Oxford University Press, 2009. 360 p.
12. Raz J. The Morality of Freedom, Oxford: Oxford University Press, 1988. 434 p.
13. Kasatkin S. N. Filosofiya prava Jozefa Raza: moralnaya (samo)legitimatsiya insituta prava i metodologicheskiiy proekt universalnoy teorii prava [Joseph Raz's legal philosophy: moral (self)legitimation of the institute of law and methodological project of a universal legal theory], *Possiyskiy iezhegodnik teorii prava*, 2009, vol. 2, pp. 152–157.
14. Milanovich M. Why Justice Scalia Ought to Like the European Court of Human Rights, or at Least Not Detest It So Much. URL: <http://opiniojuris.org/2007/05/07/why-justice-scalia-ought-to-like-the-european-court-of-human-rights-or-at-least-not-detest-it-so-much/>.

Горобець К. В. Толерантність у ціннісній структурі права

Анотація. Питання щодо ціннісного статусу толерантності у праві є одним із найбільш проблемних, оскільки зазвичай його зміст пов'язується з моральним виміром правових правил. У статті здійснено спробу його осмислення з точки зору розмежування цінностей-цілей і цінностей-засобів, а також з позицій ідеї витіснення, яка становить один з опорних пунктів правової теорії Дж. Раза. При цьому толерантність пропонується сприймати з точки зору культури самоіронії, яка уможливорює сприйняття і прийняття Іншого через осмислення власної недоконалості.

Ключові слова: толерантність, правові цінності, цінності права.

Горобець К. В. Толерантність в ціннісній структурі права

Анотація. Вопрос о ціннісному статусі толерантності в праві являється одним из самых проблемных, поскольку обычно его содержание связывается с моральним измерением правовых правил. В статье предпринята попытка его осмысления с точки зрения разграничения ценностей-целей и ценностей-средств, а также с позиций идеи вытеснения, которая составляет один из опорных пунктов правовой теории Дж. Раза. При этом толерантність предлагается воспринимать с точки зрения культуры самоиронии, которая делает возможным восприятие и принятие Другого через осмысление собственного несовершенства.

Ключевые слова: толерантність, правовые ценности, ценности права.

Gorobets K. Tolerance in Value Structure of Law

Summary. An issue of tolerance as a value in law is one of the most complicated, because it is usually perceived through the moral dimension of legal rules. The article represents an attempt of understanding the tolerance from the viewpoint of differentiation of values-goals and values-means, and from the position of the idea of replacement, which is one of the cornerstones of J. Raz's concept of law. Also, it is proposed to treat tolerance within the culture of self-irony, which makes it possible to comprehend and accept the Other through understanding of one's own imperfection.

Key words: tolerance, legal values, values of law.